

TAŞKÖPRİZÂDE'NİN *MİFTÂHU'S-SA'ÂDE'Sİ* BAĞLAMINDA OSMANLI İLİMLER TASNİFİ GELENEĞİNDE TEFSİR TARİHİ ALGISI

Ömer BAŞKAN*

Özet

Bu makalede Taşköprizâde'nin (ö.968/1561) *Miftâhu's-Sa'âde*'sinde Tefsir Tarihi'nin ele alınış biçiminin tasviri ve analizi konu edilecektir. İlgili telif, Osmanlı ilim geleneğinin üzerinde şekillendiği birikimi ve bu geleneğe yön veren müellif ve temel eserleri kendine özgü bir tasnif mantığı çerçevesinde ele alan ve yazıldığı dönem sonrası ilim anlayışına referans teşkil etme niteliği müseccel olan kaynak bir eserdir. Bu bağlamda ilgili eserin hem tefsir tarihine ilişkin bütünlüklü bir perspektif sunan inşa biçimi hem de tefsir faaliyetini derinden etkilemiş tefsir anlayışları çerçevesinde tefsir tarihine yön tayin etmiş klasik tefsir eser ve müelliflerine özgü mukayese içeren nitelikli değerlendirmeleri çalışmanın özel ilgi alanını oluşturacaktır. Binaenaleyh bu eserin tefsir tarihini tasnif ve sunum biçiminin kendine özgü yönlerinin tespiti ve bu tespitin tartışmaya açılması makalenin temel amacını teşkil edecektir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, tefsir tarihi, Osmanlı ilim geleneği, Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*,

Abstract

Perception of The Tafsir History in The Tradition of Ottoman Science Classification in The Context of *Miftâhu's-Sa'âde* by Taskoprizâde

What we analyze in this article is the approach of Taskoprizâde (d.968/1561) to the history of interpretation (at-tafsir) in his *Miftâhu's-Sa'âde*, regarded as not only a book referring to the tradition of the Ottoman scholarship but also a reference book for further studies. It employs a method of its own to classify both the major works and authors leading *tafsir* tradition. It suggests a comprehensive look at tafsir history and presents a comparative study of the classical works and the writers having a profound impact on *tafsir* literature. Therefore, the main goal of this study is to identify the original aspects of the book regarding the presentation and classification of *the tafsir* history and to bring them out for discussion.

Keywords: Tafsir, history of the tafsir, the Ottoman scientific tradition, Taskoprizâde, *Miftâhu's-Saâde*.

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, omarbaskan@hotmail.com.

1. Giriş

Tefsir, müslüman medeniyetinin kurucu metni olan Kur'an-ı Kerim'i beşerî tâkat ölçüsünde anlama ve anlamlandırma çabasının adıdır. Kur'an'a muhatab olan ilk beşer Hz. Muhammed^(s)'in "Oku" emrine ittibâsıyla bilinçli bir okuma ve anlamlandırma eylemi olarak varlık alanına mal olan bu çaba, nesilden nesile tevarüs eden bir bilgi birikimine dönüşmüş, süreç içerisinde kendine özgü iç bütünlüğü, sürekliliği ve tutarlılığı en azından sorgulanabilir bir bilim dalı olma vasfını kazanmış, başka bir ifadeyle kendine özgü usûl ve tarih inşa eden bir yorum geleneğine dönüşmüştür. Bu anlamda *et-Tefsîr*'i, 1400 kûsûr yıldır insanlığın varlığına tanıklık etmeye devam ettiği kadim bir yorum geleneğinin öz tanımı olarak da algılamak mümkündür. Aynı çerçevede *Osmanlı* kavramı ise mevzubahis anlama ve anlamlandırma faaliyetine kurumsal bir aklın eşlik ettiği bir sürece başka bir ifadeyle bu faaliyetin kurumsal düzeyde eğitimi yapılan bir ilim olarak kendine özgü bir çerçeve kazandığı tarihî bir kesite işaret eder. Bu açıdan tefsir ilminin bu gününe ve dahî gelecekteki sürecine ilişkin herhangi bir çözümlenimin, herhangi bir kurgunun, herhangi bir projeksiyonun en azından tutarlılık iddiasını sürdürübilmesi, hiç değilse '*İlmu't-Tefsîr*'in bu tarih kesitindeki serencâmına kayıtsız kalınıp kalınamayacağını tartışılıp bir sonuca bağlanmasını gerektirir. Nitelikli bir tartışma ise genellemelerden ziyade mevzubahis döneme ilişkin mümkün olduğunca somut veri ve müdellel bilgiye dayalı yorumlar eşliğinde yapılabilir. Ne var ki Osmanlı ilim geleneği bağlamında genel anlamda bilim özelde de tefsir ilmi tarihine ilişkin böyle bir sorgulamanın ne denli yapılabildiği başlı başına bir tartışma konusudur.¹ Daha da ötesi İslam düşünce tarihine ilişkin son iki asır boyunca oluşan/oluşturulan tasavvurun belirleyici etkisiyle bir karakteristik halini alan "histografik körlüğün" tespiti ve aşılması yönündeki çabanın varlığı bir tarafa bu gün için hâlâ Osmanlı tefsir mirasının yetkin bir envanterinden söz etme imkânsızlığı dahi acı verici bir vakia olarak karşımızda durmaktadır.²

Yukarıda yer verilen ön kabullerden hareket edilecek olan bu makalede "Osmanlı ilim geleneğinin ve bu geleneğe yön veren zihniyetin beslendiği biri-

1 Bu hususun oldukça yetkin ve müdellel bir tartışması için bk. İsmail Kara, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divân Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, Bilim ve Sanat Vakfı Yay., İstanbul 2010, c. 15, sayı: 28, s. 6 vd.

2 "Histografik körlük" kavramının mefhumu ve ilgili tespit için bk. Dücan Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası", *İslâmiyât*, Ankara 1999, c. 2, sayı: 4, ss. 51 vd., 64- 65, 73.

kim ve literatürü belirtmesi, bu ilim muhitinin ulaştığı seviyeyi kapsamlı bir ilimler tasnifi ve bibliyografya disiplini çerçevesinde ortaya koyması, özellikle de bu zihniyetin XVI. yüzyıl ve sonrası yansımalarını göstermesi açısından önemi müseccel bir eser olan *Miftâhu's-Sa'âde*'de³ yer verilen Tefsir Tarihi'ne ilişkin bilgi ve değerlendirmelerin tasviri ve analizi konu edilecektir. İlgili eserin ilimler tasnifi ve değerlendirmelerindeki özgünlüğü bir tarafa tefsir bahsindeki hem tefsir tarihine ilişkin bütünlüklü bir perspektif sunan inşa biçimi hem de bi-zâtihi belli düzeyde kendine özgülük kazanmış tefsir anlayışları ve dahi tefsir tarihine yön tayin etmiş klasik tefsir eser ve müelliflerine özgü mukayese içeren nitelikli değerlendirmeleri çalışmamızın özel ilgi alanını oluşturacaktır.

2. *Miftâhu's-Sa'âde* ve Tefsir Tarihi

Müslüman ilim geleneğinin geneline şamil olduğu üzere tefsir ilminin teşekkülünde de ilgili geleneği kurucu ve yönünü belirleyici vasıfları gereği Hz. Peygamber, onun dizinin dibinde yetişen ilk nesil ve bu ilk neslin birikimini tevarüs eden tâbiin büyüklerinin efdaliyeti tartışma götürmez bir vakıdır. Her sonraki neslin bir öncekinden naklede geldiği bu birikim, fetihler neticesinde içine doğduğu sınırların giderek genişlemesi neticesi şekillenen yeni coğrafyada var olan farklı kadim geleneklerle yüzleşmek ve onların meydan okumasına karşı tezler üretmek mecburiyetinde kalındığında naklî bilginin sınırlarını aşmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda iç bünyede zaman zaman baş gösteren iktidar mücadeleleri, bu iktidar mücadelelerine eklenmiş görünen ve süreç içerisinde birbirlerine alternatif konumlar olarak teşekkül eden farklı okuma ve anlamlandırma yönelimlerinin olumlu/olumsuz katkıları da önemli bir etken olarak hatırlanmalıdır. Netice itibarıyla nakli merkeze alan ve belli bir dönem bu temel üzere seyreden okuma ve anlamlandırma eylemi giderek nakli dışlamayan ama okuma sürecine nakille birlikte bizzat metnin analizini de dâhil eden yeni bir perspektif kazanmıştır.

Bu perspektif farklılığını, selefin okuma ve anlamlandırma biçiminden bir kopuş olarak değil Müslüman aklın karşılaştığı yeni şartlara uygun bir yorum yöntemi geliştirme çabası ve yeniden pozisyon belirleme zorunluluğunun eşlik ettiği bir tekâmül süreci olarak değerlendirmek önem arz etmektedir. Zira bu husus bir zincir misali bir önceki neslin birikimi üzerinden şekillenen mevzu bahis geleneği, bir bütün olarak algılayabilmenin temel sâiki olarak görünmek-

3 İlhan Kutluer, "Miftâhu's-Sa'âde", *DİA*, TDV. Yay., İstanbul 2005, c. 30, s. 18.

tedir. Haddi zatında mazinin anlamlı ve anlaşılabilir bir çerçeveye oturtulması onun süreklilik, geçerlilik ve evrensel önem taşıyan cüzlerine odaklanmayı gerektirir.⁴

Nitekim bu birikimi kendi dönemlerinde telif etme başarısını göstermiş, yazdıkları tarihten itibaren tefsir tarihine yön vermiş klasik eserlerimizin temel hususiyetleri de bu tekâmül sürecine hareket noktası teşkil eden selefin birikimini ümmetin kabulüne mazhar olacak bir yöntem anlayışı çerçevesinde sonraki nesillerin istifadesine sunabilmiş olmalarında aranmalıdır. Bu süreç belli bir birikime ulaştığında gerek bu sürece yön veren isimler gerekse bir sonraki kuşağın tefsir algısının ana çerçevesini belirleyen bu isimlerin telif ve tasnif ettiği eserler Müslüman yazın geleneğine özgü tabakât eserlerine⁵ konu edilmiştir. Bu surette tabakâtü'l-müfessirîn tanımıyla özelleşen ve bu çabanın tarih içindeki ilerleyişini başka bir ifadeyle husûsen tefsir tarihinin aktörlerini ve bu tarihe yön biçen eserleri biyografi tarzında da olsa konu edinen özel bir tarih yazıcılığı dahi hayat bulmuştur. Bu aşamada erken sayılabilecek dönemlerden itibaren Müslüman medeniyetinin ana unsurlarından birini teşkil eden ilim anlayışını daha genel hususiyetleriyle yazıya aktarmak suretiyle tespit eden el-fihrist, ihsâu'l-ulûm, mefâtîhu'l-ulûm vb. ana başlıklı telifleri de bu devasa geleneği tescil eden temel eserler olarak hatırlamak elzemdir.

Ne var ki tefsir tarihi yazıcılığı olarak da özelleştirebileceğimiz tabakâtü'l-müfessirîn geleneğinin bilinen tarihi hadd-i zâtında ancak müteahhirîn dönemi âlimlerinden İmâm Süyûtî'ye (ö.911/1505) kadar geriye götürülebilmektedir.⁶

4 Ahmet Davutoğlu, "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü", *Divan*, İstanbul 1999, c. 4, sayı: 7, s. 15.

5 Bu değerlendirme ve tabakât türü eserlere ilişkin nitelikli bir analiz için bk. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2007, s. 355 vd.

6 Mehmet Suat Mertoğlu, "Süyûtî" (Kur'an İlimleri Kısmı), *DİA.*, İstanbul 2010, c. 38, s. 199. İmâm Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* isimli telifinin hemen girişinde, hamdele ve salve kısmını müteakiben, muhaddislerin, fukahânın, nahiv alimlerinin ferden ferdâ incelenmelerine önem verildiği gibi müfessirlerin tabakalarına da özel önem atfedip onları da ferd ferd ele almaya hususi itina gösteren kimseyi bulamadığından dolayı bu kitabı telif ettiğini beyan eden ifadelere yer vermektedir. İlgili ifadeler için bk. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts., s. 9. Konuya dair benzer bir tespit için ayrıca bk., Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, (ö. 946/1540) *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 1. (Mukaddimetü'n-nâşir Kısmı); Muhammed b. Bekr b. İbrâhîm, *İlmu Tabakâti'l-Müfessirîn Neşetuhû ve Tedavvuruhû*, Dâru't-Tarafeyn, Medîne 2011, s.20.

Konu bağlamında yine aynı başlığı taşıyan eserin müellifi Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî,

Ayrıca bu tarz eserlerin yöntem anlayışı genel anlamda tabakât eserlerinin perspektifiyle sınırlı tutulup monografik bir yaklaşım serdedilmediğinden ilgili veriler çoğu zaman sadece müellifin, bilinen isim ve künyeleri, hocaları, öğrencileri ve ismen zikredilen eserleriyle tahdât edilmiş görünmektedir. Binaenaleyh bu eserlerdeki sınırlı verilerden hareketle tefsir faaliyetinin nesilden nesile intikal sürecinin kendine özgü yönlerinin başka bir ifadeyle ilgili faaliyetin tarihteki sürekliliğinin ya da bir önceki döneme nazaran farklılaştığı ve yeni bir inşa çerçevesinin oluştuğu kesitlerinin tespit edilebilme imkânı oldukça sınırlı görünmektedir.⁷ Tabakât türü eserlerin dışındaki genel anlamda ilimleri konu edinen ve kastettiğimiz monografik yaklaşımı kısmen de olsa serdettiği düşünülebilecek *İhsâu'l-ulûm*, *Mefâtihu'l-ulûm vb.* ana başlıklı teliflerde ise ilgili eser-

yararlandığı kaynakları sayarken Beydavî'ye (ö.685/1288) atfettiği *Muhtasar' u-Tabakâti'l-Müfessirîn* isimli bir teliften bahsetmekte ise de bu esere ilişkin başka herhangi bir kaynakta bilgi bulamadık (İlgili bilgi için bk. Ahmed b. Muhammed el-Ednerevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk.: Süleyman b. Sâlih el-Huzzî, Müessesetü'r-Risâle: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1997, s. 1). Her ne kadar ilgili müellifin ismi muhakkiki tarafından kapakta el-Ednerevî şeklinde tasrih edilmiş ise de muhakkik mukaddimesinde müellifin hayatı, ölüm tarihi vb. konularda dolayısıyla da nisbesi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Bu meyanda kitabın kapak kısmında "11. asır ulemâsından" şeklindeki parantez içi bir kayda yer verilmektedir. Ne var ki muhakkik c. 3/8 de "müellifin nisbesi" ayırımıyla açtığı bahiste kitabın hâtimesine atıfta da bulunmasına rağmen ne ilgili kısımdaki milâdi olarak 1684 yılına tekâbülden eden müellifin kitabı tamamladığı tarih olarak belirttiği hicri 1095 yılı Zilhicce Ayı'nın 5. gününü bilgisini, ne de hatime de bizzat müellifin *في بلدة ادرنه المحمية* ifadesiyle tasrih ettiği memleketine ilişkin beyanı dikkate almıştır. Bu açık ifadeden hareketle müellifin el-Ednerevî şeklinde verilmiş nisbesinin yanlış olduğu doğrusunun el-Edirnevî olması gerektiği tespit edilebilir. (İlgili hâtime için bk. Ahmed b. Muhammed el-Ednerevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 445; konuyla ilgili başka bir çalışmada müellifin nisbesinin el-Ednevî şeklindeki tasrihi için bk. İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşâ Edilmesinin Gerekliliği Üzerine", *İslâmiyât*, c. 8, sayı: 1, Ankara, 2005, s. 13). Neyse ki esere yönelik 2005 Yılı'nda İzmir'de Mustafa Özel ve Muammer Erbaş tarafından yapılan tahkik çalışmasında ilgili yanlış düzeltilmiştir (Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, tah.: Mustafa Özel, Muammer Erbaş, Birleşik Matbaacılık, İzmir 2005). Beydavî'nin tefsiri ve tefsir yöntemine ilişkin Suudi Arabistan, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde yapılmış bir doktora tezinde müellifin eserlerine yer verilen bölümde *Risâle fi Mevdûâti'l-Ulûm ve Teâ'rîfihâ* isimli bir yazmadan bahsedilmesine rağmen mevzûbahis telife ilişkin bir kayda ulaşamadık. İlgili bilgi için bk. Yusuf Ahmed Ali, *el-Beydâvi ve Menhecühû fi't-Tefsir*, Basılmamış Doktora Tezi, Câmîat'u-Ümmi'l-Kurâ, Mekke, ts., s. 27. Beydavî'nin eserlerine ilişkin ayrıca bk., Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayinevi, İstanbul 1973, c. 2, s. 535; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2010, s. 646 vd.

7 Bu bağlamda klasik tefsir tarihi tasavvurunun "zaaflarını" konu edinen eleştirel bir yaklaşım için bk. İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşâ Edilmesinin Gerekliliği Üzerine", *İslâmiyât*, Ankara 2005, c. 8, sayı: 1, s. 11 vd.

lerin, temel sâikleri çerçevesinde tefsir ilmine ya hiç yer vermedikleri⁸ ya da İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde olduğu üzere⁹ oldukça muhtasar bir perspektifin hâkim olduğu görülmektedir.¹⁰

Taşköprüzâde'nin¹¹ de tefsir bahislerindeki temel referanslarından olan İmâm Zerkeşî'nin (ö.794/1391) *el-Burhân fi U'lûmi'l-Kur'ân* ve İmam Süyûtî'nin *el-İtkân fi U'lûmi'l-Kur'ân* adlı Tefsir İlminin usûl ve tarihine ilişkin önemleri müsellemler iki temel esere gelince şu genel tespitleri yapmak mümkündür: Gerçek *el-Burhân* gerekse *el-İtkân* adlı eserler 'Ulûmu'l-Kur'ân bahislerini merkeze alan bir tasnif biçimine sahiptirler. İlk bakışta Süyûtî'nin yer verdiği seksen başlıktan hareketle *el-İtkân*'ın, kapsamı kırk yedi nev' ile sınırlı *el-Burhân*'a nazaran çok daha geniş ve farklı olması gerektiği düşünülebilirse de mukayeseli bir inceleme neticesinde¹² aslında iki telifin tasnif biçimlerinin daha da ötesi

- 8 Mesela günümüze ulaşabilmiş en eski ilimler tasnifi eserlerinden biri olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf el-Hârizmî'nin (ö.387/997) *Mefâtihu'l-'Ulûm* isimli eserinde tefsir bahsine hiç yer verilmemiştir. Bu durumu hayretle karşılayan muhakkik mukaddimesinde şu tasrihe yer vermektedir: "*Mefâtihu'l-'Ulûm*'da Kelam İlmi'nin gerçekten önemli bir yeri vardır. Tefsir İlmi ise dini ilimler arasında zikredilmemiştir. Hârizmî kitabının başında bu durumu, meşhur ve çok bilinen ilimlerin zikrolunmayacağı gerekçesi ile izah eder. Ne var ki biz onun yaşadığı çağda fıkıh ilminin tefsire nazaran daha az meşhur olan bir ilim mesabesinde değerlendirilmiş olmasına taaccüb ediyoruz." (Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, thk.: Nuhâ en-Neccâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993, s. 33). Aynı eserde Muhakkik, Hârizmî'nin konuya ilişkin görüşleri hakkında değerlendirme yapmıştır (bk. s. 63). *Mefâtihu'l-'Ulûm* ve müellifine dair geniş bilgi için ayrıca bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yay., İstanbul 1983, s. 48 vd.; İlhan Kutluer, "Hârizmî Muhammed b. Ahmed", *DİA*, İstanbul 1997, c. 16, s. 222 vd.; İbrahim Çapak, "Harizmî'nin *Mefatihü'l-'Ulûm*'unda Mantık", *İslâmî İlimler Dergisi*, Ankara 2010, c. 5, sayı: 2, s. 47-49.
- 9 İbn Haldun'un (ö. 808/1406) ünlü tarih eseri *el-'İber*'ine bir giriş olarak kaleme aldığı ve klasik ilim anlayışımıza dair birçok mütearifenin temel kaynaklarından biri olan *el-Mukaddime*'sinin Kur'ân İlimleri, Kıraatler ve Tefsir'e dair oldukça genel hususiyetlere yer verilen bölümü sadece dört sahifeden ibarettir (İlgili bölüm için bk. İbn Haldun, *el-Mukaddime*, yy., ts., s. 487-491). Konuya ilişkin müstakil bir çalışma için ayrıca bk. Gıyasettin Aslan, "İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü", *Usûl İslâm Araştırmaları*, Temmuz-Aralık 2007, sayı: 8, s. 71 vd.
- 10 Bu türden eserlerden önemli olanlarından bir kısmının temel sâikleri ve bu temel üzerine binâ edilmiş içeriklerine dair analiz ve değerlendirmelerin yer aldığı geniş bir çerçeve için bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 40 vd.
- 11 Taşköprüzâde Ahmed Efendinin nisbesi bazı eserlerde yanlış olarak Taşköprüzâde veya Taşköprüzâde şeklinde verilmiştir. Ancak doğrusu Taşköprüzâde veya günümüz Türkçesindeki karşılığı Taşköprülüzâde şeklinde olmalıdır. Elinizdeki metinde Taşköprüzâde kullanımı tercih edilmiştir.
- 12 Geniş ölçekli bir mukayese için Harun Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân Adlı Eserlerin Tefsir Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi, Sos-

içeriklerinin çok da farklılık arz etmediği; Süyûtî'nin, Zerkeşî'nin tek başlık altında değerlendirdiği benzer konuları farklı başlıklarla detaylandırdığı tespit edilebilir. Yine de *el-İtkân*'ın, Zerkeşî'nin *el-Burhan*'ının sağladığı değerli birikimden de istifade etmekle birlikte daha derli toplu bir çerçeveye sahip olduğu, Zerkeşî'nin yer vermediği "Tabakâtü'l-Müfessirin" vb. birkaç bahisle sınırlı da kalsa kısmi bir farklılık arz ettiği söylenebilir. Buna rağmen *el-Burhân*'ın hem kronolojik önceliği hem de kendinden önceki birikime dair serdettiği çok değerli detaylı bilgi ve değerlendirmelerinden dolayı önceliği ve üstünlüğü tescil edilmelidir.¹³ Ne var ki daha önce de yer verilen bazı eserlere ilişkin geniş ölçekteki bir yaklaşımın serdedilmediği yönündeki değerlendirmeden hareketle bu iki eserin de; özellikle tefsir faaliyetinin tarihteki sürekliliğini ya da bir önceki döneme nazaran farklılaştığı ve yeni bir inşa çerçevesinin oluştuğu kesitlerini tespit edebilme sadedinde yeterince analize yer vermeyen eserler kategorisinde değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

Makalemizin konusu olan *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevdû'âti'l-'Ulûm* isimli eser ise yazıldığı döneme kadar şekillenen mevzubahis ilim geleneğini en geniş surette ele alan kendine özgü *ontolojik temelli tasnif biçimi*¹⁴ itibariyle öncelilerden farklılık serdeden, bu farklılığı oranında da özgünlük arz eden bir teliftir.¹⁵ Bu hususiyetlerinin yanı sıra müsteşriklerin; ana kaynaklarından biri *Miftâhu's-Sa'âde* olan¹⁶ *Keşfu'z-Zunûn*'a ilişkin tanımlamaları-

yal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012, s. 119 vd.; ayrıca bk. Hâzım Said Haydar, *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burhân ve'l-İtkân*, Dâru'z-Zamân, Medine 2006, s. 619 vd.

- 13 Konu bağlamında bk. Muhsin Demirci, "Tefsir Usulünün Temel Kaynakları", *Kur'ân Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 1999-2000, c. 2, sayı: 22, 23, 24, s. 173 vd.; Bilal Deliser, *ez-Zerkeşî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 35 vd.; Mustafa Öztürk, "Zerkeşî'nin Kaynakları el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir Araştırma", *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005, ss. 249-252.
- 14 Esere ilişkin ilgili tanımlama ve tespit için bk. Yunus Apaydın, "İslam Bilginlerinin İlimler Tasnifi ve Taşkoprülüzâde", *Taşkoprülüzâde Ahmed Efendi (1495-1561)*, edit.: Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri 1992, ss. 20-21.
- 15 Benzer değerlendirmeler için bk. Süleyman Çaldak, "Taşkoprülüzâde'nin Mevzû'âtü'l-Ulûm'undaki İlimler Tasnifi Üzerine", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2005, c. 15, sayı: 2, s. 118; ayrıca bk., Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'âşî Saçaklızâde, *Tert'ibü'l-Ulûm*, çev.: Zekeriya Pak, M. Akif Özdoğan, Ukde Yay., Kahramanmaraş 2009, ss. 78, 83 (Muhakkikin Mukaddimesi Kısmı).
- 16 *Miftâhu's-Sa'âde-Keşfu'z-Zunûn* arasında kurulan bu ilişkisi için bk. İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfu'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", *Marmara Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, İstanbul 2000, sayı: 18, ss. 86, 91, 93, 94, 95, ayrıca bk. Eyüp Baş, *Osmanlı Türk-*

la¹⁷ nitelendirilecek olursa, adeta *şark ilim hazinesinin anahtarlarından* biri olarak da tavsif edilebilir.¹⁸ Eserin bu hususiyetini Taşköprîzâde'nin yaşadığı zamanın ve mekânın, Müslüman medeniyetinin paradigmasını inşa sürecini tamamlayıp terminolojik, metodik ve teorik anlamda oluşturduğu bütüncül dünya görüşünün zirvesine ulaştığı bir âna ve mekâna¹⁹ tekabül eden İslam medeniyetinin Osmanlı Türk Devleti elinde zirvesine ulaştığı tarihi kesitin²⁰ hususiyetiyle temellendirmek mümkündür. Nitekim müellifimiz Osmanlı'nın bir cihan devleti, başka bir ifadeyle döneminin süper gücü olduğu bir tarih aralığında yaşamış,²¹ mevcut ilim anlayışının tedris edildiği dönemi itibariyle universal bilgi üreten bir kurum olan medrese sistemini, hem bir öğrenci hem de bir müderris olarak en alt seviyesinden en üst seviyesine kadar²² iki kez kat edebilmiş müstesnâ şahsiyetlerdendir.²³

Binaenaleyh bu nitelikleri haiz 'İsâmu'd-Dîn Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprîzâde'nin (ö.968/1561) *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevdû'âti'l-'Ulûm'*unda şer'î ilimlerden 'İlm'ü Tefsîri'l-Kur'ân başlığı altında yer verdiği tefsir tarihi ve usûlüne ilişkin bilgilerin, bilgiyi tasnif biçiminin ve

lerinde Arapça Tarih Yazıcılığı, TDV. Yay., Ankara 2006, s. 251.

- 17 İlgili tanımlama için bk. Eyüp Baş, "Dil-Tarih ilişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı (XVI. ve XVII. Yüzyıl Örnekleriyle)" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2005, c. V, sayı I, s. 119.
- 18 Bezer değerlendirmeler için bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 60.
- 19 İlgili kavramların anlam alanı ve benzer bir bağlamda kullanımları için bkz., Ahmet Davutoğlu, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Divan Dergisi*, İstanbul 1996, c. 1, sayı: 1, s. 23 vd.
- 20 Taşköprîzâde'nin yaşadığı zaman ve mekana ilişkin benzer değerlendirmeler için bkz., Nuri Çevikel, "Taşköprîzâde (İsâmeddîn) Ahmed Bin Mustafa'nın Mevzû'âtü'l-'Ulûm'unda İlim Kavramı", *Gazi Akademik Bakış*, Ankara 2010, c. 3, sayı: 6, s. 179.
- 21 Benzer bir değerlendirme için bk. Vehbi Ecer, "Taşköprülüzade Ahmed Üsameddin Efendi'nin Zamanı ve Hayatı", *Taşköprülü Zâde Ahmed Efendi (1495-1561)*, edit.: Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri 1992, s. 5. Ayrıca bk., Kutluer, "Kâtip Çelebî ve Bilimler: Keşfu'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", s. 83.
- 22 Taşköprîzâde kendi dönemindeki en yüksek medreselerden kabul edilen Sahn Medreseleri'nde farklı zamanlarda iki kere müderrislik görevi ifa etmiş olmakla birlikte Süleymaniye Medreseleri'nde müderrislik yapmamıştır. İlgili bilgi ve değerlendirmeler için bk. Ayşe Zişan Furat, *XV. ve XVI. Yy. 'larda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırılması Bir İncelemesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, ss. 69, 81, 82, 84, 110, 111.
- 23 Taşköprîzâde'nin bu süreçleri kat edişini anlattığı otobiyografisi için bk. 'İsâmu'd-Dîn Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafâ Taşköprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Usmâniyye*, thk.: Ahmet Suphi Furat, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1985, ss. 552-560.

satır aralarına dercettiği hususi değerlendirmelerinin analizi çalışmamızın ana çerçevesini teşkil edecektir. Bu analizin amacı biraz önce ana hatlarıyla temellendirilmeye çalışılan bu eserdeki tasnif ve değerlendirme biçiminin kendisinden önceki teliflerden farklılık arz eden yönlerini dikkatlere sunabilmektir. Makalenin sınırlılığı gereği, müellifin eserinde yer verdiği ve de oldukça geniş bir hacme sahip olan 'Ulûmu'l-Kur'ân bahislerinin değerlendirilmesine girilmeyecek,²⁴ analiz çerçevesi müellifin tefsir tarihi ve usûlüne ilişkin verileri tasnifine ve değerlendirmelerine yer verdiği bölümün kapsamıyla sınırlı tutulacaktır.

Arapça kaleme alınan *Miftâhu's-Sa'âde* telif edildiği dönemden itibaren ilim ehlinin sürekli ilgisine mazhar olmuş, bu ilginin yoğunluğu nedeniyle bizzat müellifin mahdumu ve müellif de dâhil olmak üzere Ebussuûd Efendi (ö.983/1574) gibi döneminin kudretli alimlerinden ilim tahsil etmiş Kemâluddîn Mehmed Efendi²⁵ (ö.1032/1622) tarafından, şahsına yöneltilen ısrarlı talepler neticesinde Osmanlı Türkçesi'ne kazandırılmış bir eserdir. Bu sayede kısa zamanda geniş kitlelerin de istifadesine mazhar olan eserin II. Abdülhamîd Hân (ö. 1918) zamanında dönemin gazetecilik sektörünün sınırlı imkânlarına rağmen İkdâm Gazetesi'nde tefrika edilmiş olması,²⁶ kitaba yönelik ilginin derecesine dair fikir vermesi açısından dikkat çekici bir durum olarak değerlendirilebilir.²⁷ Ne var ki bu verilerden hareketle yazıldığı dönemden itibaren Osmanlı ilim algısını en azından belli bir ölçüde etkilediğini varsayabileceğimiz bu eserin, günümüz ilim dünyasında ne derecede ilgiye mazhar olduğu tartışmalı bir husustur. Nitekim eser ve müellifinin hali hazırda müstakil olarak -tespit edebildiğimiz kadarıyla- bir doçentlik takdim tezi²⁸ dışında bir doktora tezine dahi

24 *Miftâhu's-Sa'âde*'deki Kur'an İlimleri'nin ele alınış biçimine ilişkin tasviri bir çalışma için bk. Erdoğan Pazarbaşı, "Miftâhu's-Seâde'de Kur'an İlimleri", *Taşköprülü Zâde Ahmed Efendi (1495-1561)*, edit.: Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri 1992, s. 89 vd.

25 Kemâluddîn Mehmed Efendi'nin terceme-i hâli için bk. Taşköprüzâde, *Mevzûâtü'l-'Ulûm*, terc. Kemâluddîn Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1313, c. II, s. " و "; ayrıca bk., Taşköprülüzade, *Mevzûâtü'l-'Ulûm*, sadeleştiren: Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, c. I, s. 6.

26 Esere yönelik ilgiye dair fikir vermesi açısından bk., Taşköprüzâde, *Mevzûâtü'l-'Ulûm*, terc. Kemâlud-Dîn Mehmed Efendi, c. I, ss. 16, 17; ilgili eserin İkdâm Gazetesi'nde yayınlanma seyri için bk. a.e., s. " | " vd.

27 Taşköprüzâde'nin gerek *Miftâhu's-Sa'âde*'si gerekse ismiyle özdeşleşmiş *Şakâiku'n-Nu'maniyye*'si özelinde benzer değerlendirmeler için bk. Eyüp Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, s. 135 vd.

28 İlgili tez için bk. Ali, Uğur, *Taşköprü-Zade Ahmed İsam ed-Din Ebu'l-Hayr Efendi Hayatı, Şahsiyeti*

konu edinilmemiş olması meseleye dair yeterince fikir verir niteliktedir.

2.1 Tefsir İlmi'nin Tanımı, Temel Kaynakları, Amacı, Faydası ve Konusu

Miftâhu's-Sa'âde'de tefsir bahsi şer'î ilimlerin konu edildiği altıncı ana bölümün/devhanın²⁹ üçüncü alt başlığı/şu'besi olan “İlmü Tefsîri'l-Kur'ân” başlığı altında ele alınmaktadır. Bu bölüm müellifin tefsir tarihi ve usûlüne ilişkin bilgi ve değerlendirmelere yer verdiği kısımdır. Genel anlamda Ulûmu'l-Kur'ân'a tahsis edilmiş görünen aynı ana bölümün/devhanın sekizinci alt başlığının/şubesinin üçüncü bahsi/matlabı ise; “fî furû'î't- Tefsîr” şeklinde isimlendirilmiştir. Ne var ki bu bölüm referans aldığı temel kaynaklardan biri olan el-*İtkân*'ın tasnifine uygun olarak tahsis edilen ilimlerin yanı sıra el-*İtkân* da dâhil klasik Ulûmu'l-Kur'ân literatüründe pek de yer verilmeyen “Harflerin Havâssı İlmi”, “Harflerle ve İsimlerle Tasarruf İlmi”, “Nurânî ve Zulmânî Harflerin İlmi”, “Zâyirceyi (Zâirçe) Bilmenin İlmi”, “Cifir ve Câmiayı Bilmenin İlmi” gibi ilginç alt başlıkları da kapsamaktadır.³⁰ Daha öncede ifade edildiği üzere makalenin sınırları gereği çalışmamızda, müellifin altıncı ana bölümün/devhanın üçüncü alt başlığı/şu'besi olan “İlm-ü Tefsîri'l-Kur'ân” başlığı altında yer verdiği tefsir tarihine ve usûlüne ilişkin bilgiler ve bu bilgilerin ele alınış biçimi konu edilecektir.

Müellif, bu ana başlık altındaki değerlendirmelerine tefsir ilminin tanımıyla başlar. Verdiği tefsir tanımının “beşerî tâkat” ve “Arapça dil kaidelerinin gerekleri”ne gönderme yapıyor olması, her şeyden önce müellifin tefsiri, dil kurallarıyla sınırlı insani bir anlama çabası olarak değerlendirdiğinin göstergesi olarak okunabilir. Ayrıca “Tefsir; Arapça dil kurallarının/kavâidinin iktzası ve insan gücünün sınırları ölçüsünde Kur'an nazımının³¹ manasını araştıran bir

ve İlmi Görüşleri, Basılmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum 1980.

29 Müellifin kullandığı tasnif sistematigi gereği eserini ayırdığı yedi ana bölümün her birini ifade etmek üzere seçtiği bu terimin anlamı ve sistematik içindeki yeri için bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 60 vd.; müellifin kitabının tasnif sistematigiğine ilişkin kendi beyanı için ayrıca bk., Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevdu'âti'l-Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, c. I, s. 76.

30 İlgili ilimler için bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde*, c. II, s. 547 vd.

31 Klasik ilim geleneğimizin bilinçli bir tercihinin yansıtması açısından; tanımda lafız ifadesi yerine özellikle tercih edildiği tespit edilebilecek “nazım” ifadesinin Kur'an bağlamında kullanılmasının daha uygun olduğuna ilişkin bir değerlendirme için bk. Ömer Başkan, “Süregele İki tanımına ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? El-İhfâu'l-Lisân'ı mı? El-İzhâr mı?”

ilimdir.” şeklindeki bu tarif, kendine has hususiyeti yanında tespit edebildiğimiz kadarıyla önceki tefsir literatürde bu bütünlük içinde yer verilmemiş bir tanımdır.³² Ne var ki bu tarif önceki tefsir tarihi ve usulü literatüründe yer al-

El-İzhâru'l-Lisânî mi?”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2007, c. 6, sayı: 11, ss. 103-104 (2. dipnot).

- 32 Yaptığımız araştırmada neticesinde ilgili tanımın içeriğindeki unsurlardan Arapça dil kurallarının belirleyiciliği bağlamında Ebu Hayyân el-Endelûsî'nin (ö.745/1344) meşhur mukaddimesinde yaptığı tanım ve analizinden, İmam Zerkeşî'nin tefsir kavramı bağlamında aktardığı tanım ve bilgilerden yararlanmış olabileceği; hem Arapça dil kurallarının bağlayıcılığı hem de beşeri tâkatın sınırlarına yönelik gönderme cihetinden ise Molla Fenârî'nin *Aynu'l-A'yân*'ında ve Muhyiddin el-Kâfiyecî'nin (ö.879/1474) *Kitâbu't-Teyşîr*'inde yer verdiği tanım ve değerlendirmelerinden mülhem olduğu söylenebilir. Ne var ki, “beşerî takat ve Arapça dil kuralları” şeklindeki bütünlüğün bu tanımda olduğu üzere daha önceki tefsir tarihi ve usulü literatüründe tespit edilemediği, ancak halen yazma olan Mehmed Şah Fenârî'nin (ö. 839/1436?) *Enmûzecu'l-Ulûm* adlı eserinde aynı tanımın yer aldığı bilgisinden hareketle tefsirin bu şekildeki tanımının Taşköprüzâde'ye ait olmadığı ifade edilebilir. Ancak bu husus daha geniş ölçekte ele alınmaya muhtaç bir mesele olarak kaydedilmelidir. Referans verilen tanım ve değerlendirmelerin geçtikleri yerler için bk. Muhammed b. Yûsuf Ebu Hayân el-Endelûsî, *Tefsîru Bahri'l-Muhit*, dirâse ve tahkîk: Adil Ahmed Abdî'l-Mevcûd ve diğerleri, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, c. I, s. 121; Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, c. I, s. 33 vd., c. III, s. 162 vd.; Şemsuddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, Rifat Bek Matbaası, Dâru's-Saâde 1325, s. 5 vd., Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân el-Kâfiyecî, *Kitâbu't-Teyşîr fî Kavâ'idî 'İlmi't-Tefsîr*, terc. ve nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1989, s. 13; Kemal Faruk Molla, “Mehmed Şah Fenârî'nin Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılarda İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi”, *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2005, c. 1, sayı: 18, s. 266. Bu eserin Molla Fenârî'ye nispetinin yanlışlığına ilişkin ayrıca bk. Sıtkı Gülle, *Şemseddîn Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Ü. Sosyal Bil. Enst., İstanbul 1990, ss. 73-74.

Molla Fenârî'nin tefsir tanımına ilişkin yetkin bir analiz için bk., M. Taha Boyalık, *Molla Fenârî'nin Aynu'l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü. Sosyal Bil. Enst., İstanbul 2007, s. 73 vd. Ayrıca bk., M. Taha Boyalık, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2007, sayı: 18, s. 77 vd.; klasik tefsir külliyatındaki tefsir tanımlarına ve değerlendirilmelerine dair ayrıca bk. Ali Duman, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Ü. Sosyal Bil. Enst., Isparta 2009, s. 43 vd.; Muhammed Safâ Şeyh İbrahim Hakkî, *'Ulûmu'l-Kur'ân min hulâli Mukaddimâti't-Tefâsîr*, Müesseetu'r-Risâle, Beyrut 2004, c. II, s. 210 vd.

İlgili tanımın sonraki bazı literatürde aynıyla kullanılmasına dair bk. Hacı Halîfe Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, MEB. Yay., İstanbul 1971, c. 1, s. 427; Siddîk b. Hasen el-Kannûcî/el-Kınnevî, *Ebcedu'l-'Ulûm*, yayına haz.: Abdu'l-Cebbâr Rizkâr, Dimeşk 1978, c. II, s. 172; Cevdet Bey (Bergamalı), *Tefsir Tarihî*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927, s. 26, aynı umdelere gönderme yapmakla birlikte daha geniş evsafılı bir tanım için bk., Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, c. I, s. 97.

mamasına rağmen yine Osmanlı ilim geleneğine mensup bir müellif olan Molla Fenârî'nin (ö.834/1431) oğlu Mehmet/Muhammed Şâh (ö.839/1436?) tarafından telif edilmiş bir ilimler tasnifi eseri olan *Enmûzecu'l-'Ulûm*'da³³ aynıyla yer bulmuş bir tanımdır.³⁴ Bu veciz tanımlamanın akabinde tefsir ilminin mebâdîsi/temel referansları, amacı, sağlayacağı fâide ve mevzûsu yine özlü ifadelerle belirtilir. Bu meyanda klasik literatürden aşına olunan tefsir-tevil diyalektiğine değinilmemiş olması, ilgili konunun "fî furû'it-Tefsîr" başlığı altında sadece literatürdeki ihtilafa özgü sınırlara atfen değerlendirilmiş olması³⁵ tasnif biçimi açısından bir hususiyet olarak kaydedilmelidir.

2.2. 'İlmü't-Tefsîr'in Kurucu unsuru: Sahabeden Tefsirle Şöhret Bulanlar³⁶

Bu bahse tabakât türü eserlerin perspektifinden farklı olarak sahabe kuşağı müfessirlerinin tek başlık altında incelendiği "Sahabeden Tefsirle Şöhret Bulanlar" alt başlığı ile giriş yapılır. Bu meyanda öncelikle Dört Halife, sonra sırasıyla İbn Mes'ûd (ö.32/652), Übey b. Ka'b, (ö.19/640) Zeyd b. Sâbit, (ö.45/665) Ebû Musâ el-Eş'arî (ö.44/664) "Tabakâtu'l-Kurrâ" bahsinde bu isimlere ilişkin detaylara yer verildiği gerekçesiyle³⁷ sadece ismen anılırlar. Daha önce zikredilmediğinden Abdullah b. Zübeyr b. el-Avvâm (ö.73/692) ise hakkında derlenmiş biyografik bilgiler eşliğinde ele alınır. Devamla dört halifenin tefsir rivayetleri bağlamındaki yeri ve önemine dair açılan bahiste özellikle Hz. Ebû Bekir

33 Taşkoprîzâde geniş hacimli tefsirler kategorisinde "mevlânâ" vurgusuyla geniş bir şekilde zikrine yer verdiği Molla Fenârî'nin eserlerini sayarken *Enmûzecu'l-'Ulûm*'u da müellifin bir risalesi olarak takdim etmekle birlikte "kîle" formuyla da olsa ilgili risalenin Mehmet Şâh'a da nispet edildiği bilgisine de yer vermiştir. Bk. Taşkoprîzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 110.

34 İlgili bilginin yer aldığı makalesinde Kemal Faruk Molla, *Enmûzecu'l-'Ulûm*'un da müellifinin verdiği bilgiden hareketle Fâhru'd-Dîn er-Râzî'nin (ö.606/1210) yine yazma olarak kütüphanelerimizin raflarında araştırmacıları bekleyen *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâyıki'l-Esrâr* isimli eserini temele aldığı bilgisini vermektedir. Bu bilgi temelinde spekülâtif olarak tanımın bu haliyle *Hadâiku'l-Envâr*'da da yer almış olabileceği düşünülebilir. Ne yazık ki ilgili iki eseri de imkânlarımızın sınırlılığı gereği görememiş olmamızdan dolayı şimdilik bu bilgiyi teyit edemedik. İlgili bilgi ve değerlendirmeler için bk. Kemal Faruk Molla, "Mehmed Şâh Fenârî'nin *Enmûzecu'l-'Ulûm* Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi", ss. 261-263, 266.

35 Bk. Taşkoprîzâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde*, c. II, ss. 530-532.

36 Bu ve bundan sonraki 3, 4 ve 5 numaralı başlıklar özgün olarak metinde bulunmamaktadır. Ancak açısından müellifin sahabe, tabiîn, müteahhirin gibi bahis başlarındaki giriş cümleleri içerisinde yer verdiği kavramlar metnin genel perspektifini yansıtmaya amacıyla tarafımızdan yeniden tanımlanarak bu yeni tanımlarla birlikte başlık formatına dönüştürülmüştür.

37 İlgili gerekçe için bk. Taşkoprîzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 54.

(ö.13/634) öne çıkarılarak üç halifeden gelen tefsir rivayetinin azlığı, vefatlarının Hz. Ali'ninkine nazaran daha erken tarihlerde olduğu klasik tezi ile temellendirilir. Hz. Ali (ö.40/61) ise, hakkında Kur'an'a dair bilgisinin derinliğini işaret eden rivayetler çerçevesinde özel bir vurgu ile ele alınır. İbn Mes'ûd'da Kur'an'a dair bilgisinin genişliğine ilişkin bir rivayet eşliğinde kısa bir atıfla zikredilirken, kendisinden rivayet edilenin Hz. Ali'den mervî olana nazaran daha çok olduğu hususu özellikle tespit edilir. Akabinde müellif tarafından tefsir faaliyetinin tarihteki sürekliliğini tespit bağlamında orijinal bir yaklaşım serdettiğine ilişkin model bir çerçeve olarak değerlendirilebilecek Abdullah b. Abbas'a (ö.68/687-688) dair uzun bir bahis açılır. Bu bahiste Abdullah b. Abbas'ın tefsirdeki otoritesine ilişkin klasik rivayetlerle örülür bir çerçeve çizildikten sonra İbn Abbas'dan vârid tefsir rivayetlerini sonraki kuşaklara aktaran tarîkler, sıhhat derecelerine göre en güzel ve güvenilir olanından en zayıf olanına doğru ele alınır.³⁸ Bu tarîkler vasıtasıyla aktarılan bilginin sonraki kuşaklardan hangi tefsir yazarlarınca refere edildiğine ilişkin satır arası atıflar,³⁹ bir tefsir tarihi okuyucusunun tabakât türü ya da modern dönemde yazılmış konulu tefsir tarihi eserlerinden, tefsir faaliyetinin tarihteki ilerleyişine dair kolayca elde edemeyeceğini düşündüğümüz ipuçlarını sağlaması açısından önem arz etmektedir. Çünkü müellifin tefsir faaliyetinin kurucu aklının birikiminin sonraki nesillere aktarılmasında adeta bir mihenk taşı olan İbn Abbas ayırımında özelleştirdiği tefsir rivayetlerinin bizzat İbn Abbas'tan bu rivayetleri alan tâbiînün büyükleri ile sonraki kuşaklar arasındaki isnad zincirlerine daha da önemlisi bu bilginin tasnif dönemi müellefatına hangi tarîkler aracılığıyla geçiş yaptığına dair serdettiği bütünlüklü çerçeve, tefsir tarihi anlatımında model bir sunum niteliklerini haiz görünmektedir. Bu meyanda müellifin İbn Abbas'ın her bir tarîkini isnad zincirlerinin yanı sıra bu tarîklerden birini ya da bir kaçını referans alan tasnif dönemi eserlerine de atıflar yapmak suretiyle ulaştıkları son noktasına değin ele alarak şekillendirdiği tasnif biçiminin; ne tabakat türü eserlerde ne de tefsir usûl ve tarihine özgü gerek klasik gerekse modern teliflerde göremediğimiz bir perspektif sunduğu tespit edilmelidir. Mesela dördüncü sırada İbn Abbas tarîklerinden en zayıfı olarak (و اوهى طرقه) nitelendirdiği Kelbî (ö.146/763) Tarîki'nin Vâhîdî (ö.468/1075) ve Sa'lebî (ö.427/1036) tarafından sıkça kullanılan bir rivayet zinciri olduğuna dâir atıf⁴⁰ ve bu atıf akabinde hemen

38 İlgili sıralama ve değerlendirmeler için bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 56 vd.

39 Bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 57.

40 Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 57.

isimleri geçen iki müellife ilişkin yer verilen biyografik içerikli değerlendirme, eserin diğerlerine nazaran farklılık arz ettiği en önemli yönü olan tasnif mantığına başka bir ifadeyle tefsir faaliyetinin süreç içerisindeki ilerleyiş biçimine ilişkin bütünlüklü bakış açısına iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁴¹

İbn Abbas'tan mervi rivayet isnadlarına Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) ve Dahhâk b. Müzâhim (ö.105/723) tarikleriyle devam eden müellif, ilgili isimlerin detaylı biyografilerinin yanı sıra yer verdiği değerlendirmelerle, Kelbî Tarîki'nin Mukâtil'inkine nazaran niye eftal kabul edildiğine dair ipuçları sunar.⁴² Ayrıca Mukâtil ve Dahhâk tarikleri arasında da mukayese imkanı sunan bir takım imalarda⁴³ bulunan müellifin, Dahhâk'ın Mukâtil'den dört yıl önce vefat ettiğine dair kaydettiği rivayetdeki tarih yanlışlığı gözünden kaçmış görünmektedir.⁴⁴ Aynı yanlışlığın oğlu tarafından yapılan çeviride de "Mukâtil, Dahhâk b. Müzâhim'den dört yıl mukaddem vefât eylemiştir" şeklinde tasrih edilmiş olması⁴⁵ dikkat çekicidir. Bu husus ilk bakışta bir yazım yanlışlığı gibi algılanabilirse de bizzat müellifin bahsi kapatmadan önce verdiği doğru vefat tarihi⁴⁶ söz konusu ihtimali devre dışı bırakmaktadır.

Müellifin son isnâd zinciri olarak kısaca bahsettiği 'Avfî Tarîki'ne ilişkin "Zayıftır, vâhî değildir" şeklindeki kayıttan, cerh derecelerini işaret eden hadis ilmi istılahlarıyla konuştuğu dolayısıyla bu bağlamda geçen bütün kayıtların ilgili terim anlamlarıyla anlaşılması gereği husûsen belirtilmelidir.

Devamla aynı tasnif mantığı çerçevesinde ilk kuşağının tefsir birikimine kaynaklık eden bir diğer önemli sahâbî âlim Ubey b. Ka'b bahsini açan müellif, ondan mervî büyük bir nüshaya ve bu nüshayı aktaran sahih rivayet zincirine dikkat çektikten sonra tefsir tarihini yazıldıkları dönemden sonra yönlendirdiği müsellemler iki klasik eserin müelliflerine, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtîm'e de gön-

41 Benzer bazı örnekler için bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 59 (Tarîki'd-Dahhâk Kısmı), 60. (Tarîki'l-Avfî Kısmı)

42 Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 58.

43 Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 59.

44 İlgili rivayet büyük bir ihtimalle müellif kaynaklarından biri olması kuvvetle muhtemel *Vefâyatü'l A'yân*'da da aynıyla kayıtlıdır. İlgili rivayet geçtiği yer için bk. Muhammed İbn Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefâyatü'l A'yân*, thk.: İhsân Abbas, Dâru's-Sâdır, Beyrut ts., c. V, s. 256.

45 İlgili çeviri için bk. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-Ullûm*, çev.: Kemâlî'd-Dîn Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, Dâru's-Sa'âde 1313, c. I, s. 516.

46 Müellif son cümlesinde Dahhâk b. Müzâhim'in vefat tarihini "hikaye edildi ki" kalıbıyla da olsa verdiği bir rivayetle hicrî 102 ya da 105 olarak kaydetmektedir. Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 60.

dermede bulunarak bu iki ismin bu isnad zincirini temel referans olarak kullandıklarını özellikle ifade eder.⁴⁷

Takiben buraya kadar zikredilenlerin dışında kendilerinden yesîr/çok az sayıda tefsir rivâyeti vârid olan ashaba da bir açıklama cümlesiyle dikkat çeken Taşköprüzâde, bu meyanda daha önce biyografisine yer verildiği gerekçesiyle sadece ismen zikrettiği Ebû Mûsâ el-Eş'arî hariç sırasıyla Enes b. Mâlik (ö.91/709), Ebû Hureyre (ö.59/679), İbn Ömer (ö.73/682), Câbir b. Abdillâh (80/699), Abdullah b. Amr b. el-'Âs'ın (ö.65/685) hususiyetlerine ilişkin rivayetleri kaydetmekle yetinir.⁴⁸

Sahabe kuşağına ilişkin bahsi kapatmadan bu kuşağın son döneminde kendilerinde ilmin istikrar bulduğu dört Abdullah'ı ifade etmek üzere kullanılan "el-'Abâdile" terimine dikkat çeken müellif, "bil ki;" vurgusuyla muhadisûn ve fukâhâ'nın kavramın içeriğine girmesi gereken Abdullahlar'a ilişkin görüş farklılıklarına da değinmeyi ihmal etmez. Ve bu inceliğin bilgi olarak hafızalara kaydedilmesinin farklı yerlerde pekçok fayda sağlayacağını adeta bu metnin bizzat bu ilmin tâliplerine yönelik bir ders metni olarak kaleme alındığını beyan eden bir üslubla özellikle vurgulaması dikkat çekicidir.⁴⁹ Hattâ bu bağlamda Tabiîn Kuşağı'na geçiş yapmak üzere kurduğu şu cümle açık bir veri olarak algılanabilir: "Artık sahabeden müfessir olanların tabakâtını öğrendiğine göre şimdi tabiîn tabakâtının zikrine geçebiliriz."⁵⁰

2.3. Kurucu Bilgiyi Sonrakilere Aktaran Nesil: Tabiîn Kuşağı

İlgili bahse "Mekke Uleması (Olan) İbn Abbas'ın Ashâbı" ayırımıyla başlayan müellif bu bağlamda, sıraladığı üç isme ilişkin tefsir tarihindeki mümeyyiz vasıflarını ön plana çıkaran kısa bilgilerle, yer verdiği diğer üç ismi ise sadece ismen zikretmekle yetinir. Konuya "Ashâbu İbn Mes'ûd: Onlar Kûfe Uleması-sıdırlar" ayırımıyla devam eden Taşköprüzâde, Kurrâ tabakasında daha önce ilgili isimlere ilişkin bilgi verildiği gerekçesiyle her hangi bir tasrihe yer vermez. Zeyd b. Eslem'in ashâbına dair de aynı gerekçeyle bir iki örnek ismin dışında bilgi vermeksizin geçen müellif, sonrasında Hasan Basrî'den, (ö.110/728)

47 İbn Ebî Hâtim'in mevzubahis isnadı kullanma oranı için bk. Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2003, ss. 39-40.

48 Bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 59.

49 Bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 64.

50 Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 64.

Dahhâk b. Müzâhim'e, Katâde'den, (ö.118/736) Süddî'ye (ö.127/744) kadar toplam on dört isim zikreder. Bu on dört kişiden değişik vesilelerle daha önce bahsi geçmiş ve haklarında bilgi verilmeksizin sadece ismen zikredilen Mürra el-Hemedânî, (ö.90/708) Ebû Mâlik (ö.?) ve Süddî dışında kalanlara ilişkin teferruta yer veren müellif ilgili isimlerin kaynaklarda belirtilen Kûfe ya da Medîne Ekolü mensubiyetlerine ilişkin herhangi bir atıfta bulunmaksızın⁵¹ haklarındaki tarihi bilgi ve rivayetleri aktarmakla yetinir. Bu isimler sırasıyla şunlardır: 'Atâ b. Meysera, (ö.135/752) Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, (ö.117?/ 735?) Ebu'l-Âliye, (90/708), 'Atıyye el-'Avfî, (ö.111/729), Katâde, Rabi' b. Enes, (ö.140/757), Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem (ö.136/753).

2.4. Devralınan Bilginin Yazıya Geçiriliş Aşaması: Tedvin Dönemi

"Bu tabakadan sonra Süfyân b. 'Uyeyne (ö.198/813), Veki' b. el-Cerrâh, (ö.197/812), Şu'be b. el-Haccâc, (ö.160/ 776), Yezîd b. Hârûn, (ö.206/821), Abdu'r-Razzâk, (ö.211/826) Âdem b. Ebî İyâs, (ö.220/835) İshâk b. Râheveyh'in (ö.238/852) tefsirleri gibi sahâbe ve tâbiîn'in kavillerini toplayan tefsir kitapları telif olunmuştur." ifadeleriyle⁵² tefsirin ilk tedvin döneminin tarihsel sınırlarını tespit eden müellif, her bir isme ilişkin önemli rivayet ve bilgileri aktardıktan sonra özel olarak vurguladığı anlaşılabilir bir sonraki kuşağa dikkat çeker. Bu meyanda özellikle İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/922) tefsirinin önemini vurgulayan ve bu kuşakta yer alan diğer müfessirleri de ismen andığı bir giriş cümlesiyle başlayan müellif, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ı bir önceki tabakada yer vermiş olmasına rağmen aynı ifadelerle tekrar ele alır.⁵³ Aynı tekrarın mahdumunun çevirisindeki mevcudiyeti⁵⁴ baskı hatası vs. gibi bir ihtimali devre dışı bırakmaktadır. Ancak Kemalüddîn Efendî'nin çevirisindeki ikinci tekrarda çok sınırlı da olsa ifade biçiminde kısmî farklılık olduğu ifade edilmelidir. Yine müellifin "Beşinci yüzyılın başlarındaydı." şeklinde vefat tarihinin farkında olduğunu gösteren ifadeye de yer vermiş olmasına rağmen, Ragıb el-İsfahânî'yi

51 İlgili isimlerin kastedilen ekol mensubiyetlerine dair bilgi ve kaynakları için bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebet-ü Vehbe, Kâhire ts., c. I, ss. 77-95; Fatih Kesler, *Medîne Tefsîr Ekolü*, Akçağ Yay., Ankara 2005, ss. 71, 99, 141; a.mlf., *Irak Tefsîr Ekolü*, Akçağ Yay., Ankara 2005, ss. 53, 74.

52 Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, ss. 67-68.

53 *Aynı eser*, c. II, ss. 69-70.

54 *Aynı eser*, c. I, s. 529.

(ö.402?, 412? 502?/1108?)⁵⁵ meşhur nisbesi “el-Mufaddal” ayrımıyla bu tabakada zikretmiş olmasına, kronolojik tertib açısından bir problem olarak ayrıca işaret edilmelidir. Eserin çevirisinde de durumun aynıyla vaki olması problemin herhangi bir dizgi vb. hatasından kaynaklanmadığına delil olarak algılanabilir. Taşköprüzâde'nin el-Mufaddal bahsinde verdiği detaylı bilgiler sadedinde İmam Süyûtî'yi, İmam Zerkeşî'den naklettiği bir bilgi bağlamında bizzat ismen tasrih etmiş olması temel kaynağına açık bir gönderme niteliği taşıması açısından önem arz etmektedir.⁵⁶ Takiben Ali b. Talha'yı sadece ismen zikreden müellifin bahsin girişinde hususi ifadelerle tebcil ettiği İbn Cerîr et-Taberî'yi detaylı şekildeki zikri, Taberî'nin tefsir tarihindeki önemine paralel bir nitelik arz etmektedir.

Müellifin müteahhirîn olarak tespit ettiği tabakalara geçmeden önce yer verdiği “Buraya kadar zikrettiğimiz (hususlar); ulu kişinin ulu kişiden sahih senet ve mutkîn tarîklerle tefsîrin irâdî sadedinde selefin (benimsediği) nakle dayalı yöntemidir.” şeklindeki önceki kuşaklarla bu aşamadan sonrakilerinin tefsir anlayışları çerçevesinde mukayese içeren ifadeleriyle⁵⁷ nihayetlendirdiği bu bahis dikkat çekmektedir. Şöyle ki Taşköprüzâde bu aşamaya kadar neredeyse tümüyle takip ettiği Süyûtî'nin zikretmediği bu tabakayı; “Onlardan (bir önceki tabaka kastediliyor) sonra fâidelerle ve hazf edilmiş isnadlarla dolu tefsirleri tasnif eden bir tabaka belirdi. Ebu İshâk ez-Zeccâc (ö.311/923) ve Ebû Alî el-Fârisî (ö.377/987) gibi isimler bu tarz tefsir anlayışında tebârüz ettiler ve üstün başarı sağladılar. Ebû Bekr en-Nakkâş (ö.351/962 ?) ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs'a (ö.338/950) gelince nâsın çoğu onların yöntemini benimseyip geliştirdi (istidrâk). Mekkî b. Ebî Tâlib (ö.437/1045) ve Ebu'l-Abbâs el-Mehdevî (ö.440/1048-1049?) ise o ikisinin metodunu izledi. Onların hepsi mutkîn ve me'cûrdurlar. Allah Te'âlâ onları bizim namımıza hayırla mükâfatlandırın.” biçimindeki ifadeleriyle⁵⁸ tebcîl eder. Ve ilgili isimlere dair öncekilerine nazaran

55 Ragıb el-İsfahânî'nin ölüm tarihi hakkında müellifimiz, her ne kadar hicri beşinci asrın başlarına bir gönderme yapmış olsa da Süyûtî'nin verdiği h. 502 tarihini kaydetmektedir. Ne var ki son yapılan çalışmalarda bu tarihin yanlış olduğu, Ragıb'ın ölüm tarihi bağlamında pek çok eserde yer verilen “hicri beşinci asrın başları” ifadesini de doğrulayan 402, 412 vb. tarihlerinin daha doğru kuvvetle muhtemel olduğu bilgisine yer verilmektedir. Konu hakkında bir tartışma ve kaynakları için bk. Abdullah Temizkan, *Râgıb el-İsfahânî'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 9 vd.

56 Bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 70.

57 Aynı eser, c. II, s. 75.

58 Aynı eser, c. II, s. 71.

daha da detaylandırılmış bilgilere yer verir. Müellifin; mütekellimin metodunu benimseyen başka bir ifadeyle nakle yer vermekle birlikte metin analizini önceleyen sonrasında da Zemahşerî, (ö.538/1143) Râzî, (ö.606/1209) Beydâvî, (ö.685/1286?) Neseî, (ö.710/1310) Ebussuûd (ö.982/1574) tefsirleri vb. gibi tefsir tarihini temelden etkilemiş, eleştirilmelerine rağmen kendilerinden vareste kalmamış devasa eserlere temel teşkil eden bu tabakanın tefsir anlayışını, selefin tefsir faaliyeti açısından değerlendirmiş olması dikkat çekici bir durum olarak kaydedilmelidir.

2.5. Kurucu Bilginin Dönüşüme Uğradığı Zemin: Müteahhîrîn Dönemi

“Sonra müteahhîrînden bir tabaka tefsir sahasında eser telif etti. İsnadları ihtisâr edip, temeli olmayan (betrâ’) görüşleri naklettiler. İşte tefsire hariçten dahil olan ne varsa bu surette girdi. Dolayısıyla sahîh ile illetli görüşler birbirine karıştı. Sonrasında ise içine doğan irâd eden, aklına düşene itimad eden kimselelerin hüküm sürdüğü bir aşamaya gelindi. Daha sonra bu temelsiz görüşleri sonraki nesil, öncekilerden selef-i sâlihinden rivayet edileni araştırma zahmetine girişmeksizin ve bu meyanda söz sahibi olanların kim olduğuna aldırış etmeksizin kendisi için asıl zannederek nakletti...” şeklindeki Süyûtî’nin ifadelerini aynen alıntılıyarak müteahhîrîn kuşağının analizine başlayan müellif, yine birebir Süyûtî’den aktardığı kategorilerle bu kuşağın tefsir faaliyetini belirleyen unsurların tefsir anlayışlarını özelleştirir. Bu bağlamda en-Nahvî, el-Ahbârî, el-Fakîh, Sâhib’ü ‘Ulûmî’l-Aklyyye, el-Mübtedî’ ve el-Mülhid ayrımlarına ve bu grupların tefsir anlayışlarının yüzeysel de olsa değerlendirilmesine yer veren müellif kısmen de olsa farklı eserlerden yaptığı alıntılarla⁵⁹ ve kendisine ait açıklama cümleleriyle zenginleştirdiği Süyûtî’nin tasnifini aynen aktarmakla yetinir. Devamla müellif; Zerkeşî’nin 41. Nev’i olan “Kur’an’ın Tefsiri ve Te’vilinin Bilgisi” bölümüne “Tefsir talibi için pek çok kaynak vardır: Onların temeli (analari) dört tanedir” giriş cümlesiyle başladığı faslın sonunda “tenbih” ayırımıyla kısaca yer verir.⁶⁰ Süyûtî’nin 78. Nev’i olan “Müfessirde Bulunması Gereken Şartlar ve Onun Âdabının Bilgisi” başlıklı bölümünde bir fasıl olarak ele aldığı⁶¹ sūfiyyenin tefsir anlayışına dair bahsi ise ana kaynağından farklı olarak bu kategorilere ilave eder. Süyûtî ve Taşkoprîzâde’de ilgili bahsin

59 Karşılaştırınız, es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 190; Taşkoprîzâde, *Miftâhu’s-Sa’âde*, c. II, s. 75 vd.

60 Bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 187.

61 Bk. es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, ss. 184-185.

başlangıç cümlesi “Sûfiyye’nin Kur’an hakkındaki kelâmına gelince, kesinlikle tefsir değildir.” şeklinde iken, Zerkeşî’nin aynı cümleyi “Sûfilerin Kur’an tefsirindeki kelâmına gelince, -denildi ki- tefsir değildir.” biçiminde “قيل” kaydıyla kurmuş olması dikkat çekicidir. Bu farklılıktan hareketle Taşköprüzâde’nin ilgili hüküm cümlesini *el-İtkân*’dan alıntıladığını tespit etmek mümkündür. Yine bu alıntıdan hareketle Taşköprüzâde’nin birebir alıntı yapmakla birlikte ilgili bilgiyi Süyûtî’den farklı şekilde tasnif ettiği görülmektedir. Bu ve benzeri birçok örnekten hareketle, detayına girildikçe Taşköprüzâde’nin tasnif biçiminin temel referansı olan *el-İtkân*’inkinden farklılık arz ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca müellifin; çoğunu Süyûtî’den alıntıladığı ilgili bahsin içeriğini İmam Gazzâlî’den (ö.505/1111) Kâdî Beydâvî vb.den yaptığı alıntılarla destekleyerek giriş cümlesindeki menfi hükme, bir takım şartlara bağlamak suretiyle müspet bir veçhe kazandırmaya yönelik özel çabası dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu bağlamda ilgili bahsin sonunda “Ben derim ki, tevfiğ Allah’tandır” başlangıç cümlesiyle yer verdiği bizzat kendine ait olduğu anlaşılan şu ifadeleri ilgi çekicidir: “ ... Şerâi’i nebevîyeden öğrenilen şeyler cümlesindedir ki, Allah’ın Kur’ân’dan murâdı hadislerde sabit olan “Her ayetin bir zahı bir de batnı vardır” hükmü gereği sadece zâhiri çerçevesine inhisar edilemez. Bu, sadece kendilerine Allah’ın ilm-i ledünnîsinden bir ilim ve kavrayış bahşedilen kişilerin muttali kılındığı bir diğer muraddır. Bu anlamın; arap dili kaideleri çerçevesinde lafızlardan anlaşılan manayı ref etmemesi, şer’î kanunlara muhalefet etmemesi, Kur’ân’ın in’câzına aykırı olmaması, hakkında vâki nâslarla çelişmemesi, doğruluğuna bir ölçü teşkil eder. Eğer bu yorumda mevzubahis şartlar var ise ta’n olunamaz. Aksi takdir de ise kabulü söz konusu değildir...”⁶² Bu özel çabadan hareketle belli şartlara münhasır kılınsa da sufi Kur’ân yorumunun tasnif itibariyle genel anlamda eleştirilen yorum biçimleri içinde mütalaa edilmekle birlikte makbul tefsir çerçevesinde değerlendirildiği tespit edilebilir. İlgili tespitten hareketle bu durumun Osmanlı dünya görüşündeki tasavvufun yeri ve önemine paralel bir algı teşkil ettiği ifade edilebilir.

Bu aşamada müellifin usûle taalluk eden ve bir müfessirin asla kayıtsız kalmaması gereken sınırlara ve dahi bir müfessirin itkân seviyesinde bilmesi zorunlu ilimlere yer vererek konuya devam etmiş olmasını, tasnif mantığının farklılığı noktasında önemli bir veri olarak öne sürmek mümkündür. Nitekim aynı konular gerek *el-İtkân*⁶³ da gerek se diğer tefsir usulü eserlerinde farklı

62 Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, ss. 80-81.

63 İmam Süyûtî temel referansı el-Burhân’ın benzer fasıl başlıkları altında yer verdiği sınırlı ve

bölümler içerisinde ele alınan hususlardır. Binaenaleyh müellifin tefsir faaliyetinin tarih içindeki seyrini ele aldığı bir bölümde, selefin tefsir anlayışından “sapmalar” gösteren müteahhirin kuşağının tefsir algısının değerlendirilmesine geçmeden bu konulara yer vermiş olması en azından benzeri eserlerden farklılık arz eden bir tasnif hususiyeti olarak kaydedilmelidir.

Müellifin yukarıda tespit edilen sınırlar çerçevesinde değerlendirdiği müfessirin kayıtsız kalamayacağı temel sınırlar ve bilmesi gereken on beş ilim dalının detaylı zikrini müteakiben ilk defa kullandığı “bütün bunları öğrendiğine göre bil ki, bu sınırların dışında kalan faaliyetler kendisinden nehy olunmuş rey ile tefsirin ta kendisidir” ayrımıyla özelleştirdiği kısa bahsin de, İmâm Süyûtî’den alıntılanmakla birlikte bilginin kullanılma ve takdim edilme biçimi itibariyle tasnif farklılığının açık bir göstergesi olarak tespit edilmesi mümkündür.⁶⁴

2.6. Taşköprizâde’nin Müteahhirin Dönemi Tefsir Eserlerini Tasnif Biçimi

Bu bahsin akabinde Taşköprizâde’nin “Bu sahada çaba sarf eden herkesin ulaşmayı gönülden arzuladığı faydalı bilgileri öğrendiğine göre artık şunu bil; tefsir sahasında tasnif edilen kitaplar üç türdür: Vecîz, vasît ve basît.” giriş ifadeleriyle başladığı yeni bir tasnif evresine geçiş yapılır. Müteahhirin dönemi tefsir eserlerinin genel anlamda kategorik ayırımı tabi tutulduğu bu tasnif çerçevesi ise müellifin ana referansı ne *el-İtkân*’da ne de *el-İtkân*’ın temel kaynağı olan *el-Burhân*’da yer almayan bir ayırım olduğundan hususi önem arz etmektedir. Ayrıca tefsir tarihine dair kaleme alınmış ve günümüzde kullanılan tasnif biçimine kaynaklık ettiği söylenebilecek modern eserlerde de bu tasnif çerçevesinin yer almamış olması bu önemi daha da arttıran bir nitelik olarak kaydedilebilir. Ne var ki müellif bu kategorik ayırımında da ilgili kavramların eser adı olarak kullanması cihetinden önceliği olan Vâhidî’ye nazaran (ö.468/1075) İmâm Gazzâlî’nin *İhyâ*’sında çok kısa da olsa yer verilmiş kavramsallaştırma-

dağınık bilgileri kapsamını da genişleterek bir araya topladığı müfessirlerin tabakalarına yer verdiği nev’iden ayrı bir nev’ olan “müfessirin şartları ve âdâbının bilgisi” bölümünde yer vermektedir. Krş. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 181-183, 190 vd.; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, ss. 185-186. Taşköprizâde ise ilgili bilgilere tek başlık altında yer verdiği gibi bu başlık altında tespit ettiği tefsirin tarih içindeki seyrine uygun olarak yöntem bağlamında bir kırılmanın yaşandığını varsayıldığı aşamada istihdam etmiştir. Bk. Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Sa’âde*, c. II, ss. 81-85.

64 Krş. es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 183; Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Sa’âde*, c. II, s. 85.

dan esinlenmiş görünmektedir.⁶⁵ Gazzâlî'nin kavramsallaştırmasına nazaran daha da geliştirilmiş görünen ilgili tasnif çerçevesinin, günümüzde bir müteâri-fe halini almış konularına göre yapılan ancak ne derece nesnellik arz ettiği tartışmalı modern ayırma kıyasla⁶⁶ öğretim tekniği açısından sağlaması muhtemel kolaylık bağlamında özel ilgiyi hak eden bir nitelik arz ettiği ifade edilmelidir. Bu ayırım bağlamında vecîz telifler kategorisinde, İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1201) *Zâdü'l-Mesîr*'ine, Vâhidî'nin (ö.468/1075) *el-Vecîz*'ine, müellifin İmâm Râzî'ye nisbet etmekle birlikte hakkında herhangi bir bilgiye yer vermediği *Tefsîru'l-Vâdih'a*,⁶⁷ *Tefsîru'l-Celâleyn*'e, Ebû Hayyân'ın *en-Nehr*'ine yer verilmektedir. Bu eserlerden hareketle ilgili kategorik ayırma Gazzâlî'nin de tasrih ettiği üzere⁶⁸ Kur'ân'ın iki, üç katı hacminde olan telifler şeklindeki niceliksel bir ölçünün temel teşkil ettiği söylenebilir.

Aynı ölçü temelinde orta hacimli eserlerin tahsis edildiği bölüme Vâhidî'nin *el-Vasît* isimli tefsiriyle başlayan müellifin, ikinci sırada asırlardır ihmal edildiği düşünülen⁶⁹ İmam Mâtürîdî (ö.333/944) ve tefsirine "İmâmü'l-Hüdâ" nisbesiyle yer vermiş olması Osmanlı tefsir birikimine katkı sağlayan eserlerin tahdidi bağlamında dikkat çekici bir hususiyet olarak kaydedilmelidir. Nitekim mevzubahis nitelime; Osmanlı ilim anlayışının sistematik çerçeve-

65 İlgili kavramsallaştırma için bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, Endonezya, ts., c. I, s. 40.

66 Bu konuda özellikle rivayet-dirayet diyalektiği açısından önemsenen ayırımın tarihsel süreci ve problemleri yönlerini ele alan bir çalışma için bk. Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname*, Kayseri 2004, c. 5, sayı: 2004/2, s. 55 vd.

67 Yaptığımız araştırmalarda bu tefsire dair bir bilgiye ulaşamadık. Ne var ki Merhum Ömer Nasuhi Bilmen, (ö.1971) ilgili eseri Burhânüddîn en-Nesefî'nin (ö.687/1288) *Mefâtihu'l-Çayb*'dan telhis ettiğine dair bir cümlelik bir bilgi kaydetmektedir. İlgili bilgi için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, s. 494. Ancak merhum Bilmen, "Razi Maddesi"nde Burhanuddin olarak verdiği ismi -tashih hatası olsa gerek- ilgili müellife müstakil olarak yer verdiği bahiste Burhân olarak kaydetmiş ve ilk yerde 687 olarak tasrih ettiği vefat tarihini "Burhan en-Nesefî" maddesinde ise "686 veya 679" şeklinde aktarmıştır. Bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, c. II, ss. 494, 535-536; aynı eserin *Tefsîr-i Kebîr*'in Burhânüddîn en-Nesefî tarafından ihtisar edilmiş biçimi olduğu ve adının *el-Muhtasâr bi'l-Wâdih* olduğu yönünde bir bilgi için ayrıca bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2010, s. 606. (340. dipnot)

68 el-Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, c. I, s. 40.

69 Bu ihmale ve muhtemel sebeplerine dikkat çeken bir değerlendirme için bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilât'ül-Kur'ân'dan Tercüme*, trc. Bekir Topaloğlu, Araştırma Vakfı yay., İstanbul 2003, s. XIII vd. (Önsöz); ayrıca bk. İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2003, s. 130, Mustafa Öztürk, "Klasik Sünni Tefsir Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme", *Marife (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı)*, Konya 2005, yıl: 5, sayı: 3, ss. 98-99.

sini belirleyen öncü müelliflerden Molla Fenârî'nin *Aynu'l-A'yân*'ında da "Alemû'l-Hüdâ" şeklinde yer bulmuş ilgili müellif ve eserinin önemini işaret eden bir tavsif biçimidir.⁷⁰ Devamla hala yazma olduğu bilinen Necmüddîn Ebû Hafs Ömer en-Neseî'nin (ö.537/1142) *et-Teysîr* ismiyle maruf tefsirine⁷¹ bir cümlelik bir atıfla yer veren Taşköprîzâde'nin Zemaşerî'nin *Tefsîru'l-Keşşâf*'ı ayırımıyla yer verdiği uzun bahis dikkat çekmektedir. Ayrıca Zemaşerî'nin zikrinin hemen akabinde İbn Haldûn tarafından⁷² *Keşşâf* okunurken -Cevdet Beyin ifadesiyle-⁷³ can yoldaşı edinilmesi tavsiye edilen Şerâfüddîn et-Tîbî'nin (ö.743/1342) *Keşşâf Haşiyesi*'ne dair bir bahsin açılması tasnif mantığının farklılığı yanında öğretim amacına matufiyeti açısından da ilgi çekicidir. Müteakiben Begavî, (ö.516/1122) Kevâşî, (ö.680/1281) Kâdî Beydâvî vb. müellif ve eserlerine yer verilen bölüm, Ebu'l-Berekât en-Neseî maddesiyle sonlandırılır ve "et-Tefsîru'l-Mebsûda" ayırımıyla özelleştirilen geniş hacimli tefsirlerin tahdit edildiği üçüncü kategoriye geçilir.

Bu bölümde de hacimlerinin büyüklüğü temelinde sırasıyla birtakım eser ve müelliflerine -daha önce zikri geçmiş ise sadece ismen, zikri geçmemiş ise detaylı bir şekilde- yer vermesi beklenen müellifin altıncı sırada ele aldığı "Tefsîru'l-Hırakî" ayırımında serdettiği değerlendirme müellifin hassasiyetine ilişkin bir gösterge olarak algılanabilir. Şöyle ki; ilgili tefsire özel bir bahis açarak yer veren Taşköprîzâde, bu tefsiri *el-İtkân*'da zikri geçtiği üzere tasnife tabi tuttuğunu ancak gerçekte böyle bir tefsiri ne gördüğünü ne de kimseden duyduğunu belirtmek suretiyle *İtkân*'da geçen bu bilginin yanlışlığını nazik bir üslupla ihsas ettirir. Daha da ötesi *İtkân*'daki hatalı olduğu varsayılan bu isimlendirmenin, el-Hûfî'den muhtemel bir tashîf (okuma hatası ya da bir kalem sürçmesi) sadedinde yer bulduğunu, bu yanlışın kuvvetle muhtemel bir müstensih hatası sonucu meydana geldiği yönünde tashihi cihetine giderek nazik üslubunu devam ettirir. İlaveten ilgili bahsin devamında yer verdiği ve doğru kabul ettiği el-Hûfî'nin (ö.430/1038) tefsirinin zikrine geçer.⁷⁴ Bu bilgilerden

70 Mesela bk. el-Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 7.

71 Tefsir ile ilgili geniş bilgi için bk. Ayşe Hümeýra Arslantürk, *Ebû Hafs Ömer en-Neseî'nin et-Teysîr fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Ü. Sosyal Bil. Enst. İstanbul 1995.; ayrıca bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler*, Süleymaniye Vakfı Yay., İstanbul 2002, ss. 95-99.

72 Bk. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 491.

73 İfade için bk. Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, ss. 108-109.

74 İlgili ifadeler için bk. Taşköprîzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 95.

hareketle müellifin tasnife tabi tuttuğu eserleri görüp incelediğine dair bir kanı edinmek mümkündür.⁷⁵

Geniş hacimli tefsirlere özgü kılınan bu bölümde; *Keşşâf* üzerinden bir Ehl-i Sünnet savunması serdeden ve bu yönüyle geleneğe mal olan İbnü'l Müneyyir,⁷⁶ (ö.683/1284) yine bazı ayetleri yorumundan hareketle gelecekte vuku bulacak olaylara ilişkin isabetli tespitleriyle yankı bulmuş İbn'ü Berracân (ö.536/1142) gibi isimlere ayrılan bahislerin uzunluğuna nazaran İbn'ü Atiye el-Endelüsî (ö.541/1147) gibi tefsir tarihine geçmiş müfessirlere ayrılan kısımların kısalığı dikkat çekicidir. Keza önceki bahislere kıyasla belirgin bir husus olarak karşımıza çıkan kronolojik sıralamadaki düzensizliğe ilaveten, büyük hacimli tefsir telif etmemiş olsalar da i'rabu'l-Kurân, i'câzu'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân gibi belli alanlardaki vukufiyetleriyle geleneğe mal olmuş es-Sefâkusî, (ö.742/1342) İbn Akîl, (ö.769/1367) İbnü'n-Nakîb el-Makdisî (ö.698/1298) Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî'î (ö.623/1226) gibi müelliflere bu bölümde yer verilmiş olması bir tasnif problemi olarak algılanabilir. Ne var ki müellifin Abdülkerim el-Kuşeyrî'ye (ö.465/1072) ayırdığı uzun bahsin yanı sıra,⁷⁷ "Ehl-i zevk'in lisanı üzerinde vaki olmuş tefsirler" ve "Ehl-i 'irfân'ın lisânı üzerine vaki olmuş tefsirler" ayırımında yer verdiği Necmüddîn ed-Dâye, (ö.654/1256) ve Ebû Abdirrahmân es-Sülemî (ö.412/1021) ve Sadruddîn el-Konevî'nin (ö.673/1274) tefsirlerine ilişkin açılan özel bahislerden hareketle bu bölümdeki tasnif problemine müellifin özel ilgi duyduğu eserlere yer vermek gayesinin yol açtığı yönünde bir tahminde bulunmak mümkün görünmektedir. Keza *Tefsîru İmâmî'l-Harameyn* ayırımıyla ele alınan el-Cüveynî'nin (ö.478/1085) özenli zikrine ilaveten geniş hacimli tefsirler kategorisine uygun vasfı gereği İmam Razîye ayrılan övgü ve tebriye içerikli uzun bahsin yanı sıra, daha önce de belirtildiği üzere "Mevlânâ" özel vurgusuyla oldukça uzun bir bölüm olarak tasnife tabi tutulan Molla Fenârî ve nihayetinde yine özenli bir ayırıma konu edilen Muhyiddîn el-Kâfiyecî'ye (ö.879/1474) ayrılan kısımdan hareketle daha öncesinde sufi müfessirlere yönelen ilginin Osmanlı ilim/tefsir geleneğini derinden etkilediği bilinen müelliflerin şahsında yinelenmiş olması ilgili tahmini daha da güçlendiren veriler olarak öne sürülebilir.

75 Bu kanıyı destekleyen nitelikteki benzer ifadeler için mesela bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, s. 111.

76 İbnü'l-Müneyyir'in tefsiri ve *Keşşâf*'a yönelik eleştirilerinin niteliği ve yetkin bir değerlendirmesi için bk. Mehmet Emin Maşalı, "Tefsirde Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü'l-Müneyyir Örneği", *Marîfe Dergisi (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı)*, Konya 2005, yıl: 5, sayı: 3, ss. 61-89.

77 Bk. Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. II, ss. 95-96.

Taşköprîzâde'nin genelde Osmanlı ilim anlayışına özelde de Osmanlı tefsir anlayışına yön tayin eden kadim eserinin “İlmü Tefsîri'l-Kur'ân” ayrımıyla tefsir tarihinin aşamalarına tahsis ettiği altıncı devhanın üçüncü şu'besi Muh-yiddîn el-Kâfiyecî bahsiyle son bulur.

3. Sonuç

Bir makalenin sınırlılıkları ölçüsünde Taşköprîzâde'nin “İlmü Tefsîri'l-Kur'ân” başlığı altında yer verdiği bilgi ve bilginin tasnif biçimine dair sürdü-rülen analizden su sonuçlara ulaşmak mümkün gözükmektedir:

Miftâhu's-Saâde yazıldığı dönemden itibaren Osmanlı ilim dünyasının ya-kından ilgilendiği dolayısıyla ilim algısına referans teşkil etmiş önemli eserler-den biridir. Bu yönüyle eser, didaktik bir üslupla kaleme alınmış olmasından da hareketle Osmanlı ilim algısının tefsir ilmine dair birikimine de katkı sağla-mış klasik bir eser olarak tavsif edilebilir. Ne yazık ki ilgili esere yönelik çok az sayıda çalışmanın yapılmış olması modern dönemdeki klasik eserlere yönelik kayıtsızlığın bir göstergesi olsa gerektir.

İlgili eserin çoğunlukla öncesinde kaleme alınmış telifattaki özellikle de İmam Süyûtî'nin *el-İtkân*'ındaki bilgileri derç etmesine karşılık tasnif mantığı ve biçimi itibariyle hususi bir önemi haiz olduğu, bu yönüyle akademik ilgiyi faz-lasıyla hak ettiği hususen belirtilmesi gereken bir konudur.

Modern dönem Tefsir tarihi eserlerindeki tasnif problemlerinden hareketle Tefsir tarihi yazıcılığındaki sorunların sıklıkla gündeme getirildiği günümüzde bir mütearife halini almış dirayet-rivayet, mezhebî, fikhî, lugavî, ictimâî vb. nesnellik arz etmediği düşünülen ayrımlar üzerinden adeta parçalanmış bir bütünlüğün, başka bir ifadeyle tefsir faaliyetinin sürekliliğini görmezden gelen parçacı yaklaşımın bu eserde yer bulmamış olması, ilgili eserin tasnif biçimine ayrı bir önem katmaktadır.

Binaenaleyh tefsir faaliyetinin sürekliliğini önceleyen, bundan dolayı sünî bir takım ayrımlara yer vermeksizin ilgili faaliyetin tabakalar arası farklılık ve süreklilik ilişkisi üzerine kurulu bir tasnif mantığını benimsemiş görünen bu metnin, tefsir tarihi derslerinde takip edilebilecek alternatif bir ders materyali olabileceği hususu çalışmanın temel tespiti olarak arz edilebilir.

Kaynakça

- Ahmed Ali, Yusuf, *el-Beydâvî ve Menhecühû fi't-Tefsîr*, Basılmamış Doktora Tezi, Câmîat' u-Ümmi'l-Kurâ, Mekke ts.
- Apaydın, Yunus, "İslam Bilginlerinin İlimler Tasnifi ve Taşköprülüzade", *Taşköprülü Zâde Ahmed Efendi (1495-1561)*, ed.: Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri 1992.
- Arslantürk, Ayşe Hümeýra, *Ebü Hafs Ömer en-Neseî'nin et-Teysîr fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkdlî Neşri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Aslan, Gıyasettin, "İbn Haldun'un Mukaddime'sinde Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü", *Usûl İslam Araştırmaları*, Temmuz-Aralık 2007, sayı: 8.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yay., İstanbul 1983.
- Baş, Eyüp, "Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı (XVI. ve XVII. Yüzyıl Örnekleriyle)" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sayı I, Ankara 2005.
- , *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, TDV. Yay., Ankara 2006.
- Başkan, Ömer, "Süregelen İki tanımlama ve Tasnif Problemi Üzerine: el-İhfâ mı? El-İhfâu'l-Lisân'ı mı? El-İzhâr mı? El-İzhârü'l-Lisânî mi?", *Hitit Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sayı: 11, Çorum 2007.
- Bekiroğlu, Harun, *el-Burhân ve el-İtkân Adlı Eserlerin Tefsir Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012.
- Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973.
- Boyalık, M. Taha, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 18, İstanbul 2007.
- , *Molla Fenârî'nin Aynu'l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2010.
- Cevdet Bey (Bergamalı), *Tefsir Tarihi*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927.
- Cündioğlu, Düccane, "Çağdaş Tefsir Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası", *İslâmîyât*, c. 2, sayı: 4, Ankara 1999.
- Çaldak, Süleyman, "Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtü'l-Ulûm'undaki İlimler Tasnifi Üzerine", *Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 15, sayı: 2, Elazığ 2005.
- Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2003.
- , "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşâ Edilmesinin Gerekliliği Üzerine", *İslâmîyât*, c. 8, sayı: 1, Ankara 2005.
- Çapak, İbrahim, "Harizmi'nin *Mefatihü'l-Ulum*'unda Mantık", *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 5, sayı: 2, Ankara 2010.
- Çevikel, Nuri, "Taşköprüzâde (İsâmeddîn) Ahmed Bin Mustafa'nın Mevzû'âtü'l-Ulûm'unda İlim Kavramı", *Gazi Akademik Bakış*, c. 3, sayı: 6, Ankara 2010.
- ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- Davutoğlu, Ahmet, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Divan Dergisi*, c. 1, sayı: 1, İstanbul 1996.
- , "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü", *Divan Dergisi*, c. 4, sayı: 7, İstanbul 1999.
- Deliser, Bilal, *ez-Zerkeşî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Demirci, Muhsin, "Tefsir Usulünün Temel Kaynakları", *Kur'ân Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, c. 2, sayı: 22, 23, 24, İstanbul 1999-2000.
- Duman, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009.

- Ecer, Vehbi, "Taşköprülüzade Ahmed Üsameddin Efendi'nin Zamanı ve Hayatı", *Taşköprülü Zâde Ahmed Efendi (1495-1561)*, edit.: Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri 1992.
- el-Ednerevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk.: Süleyman b. Sâlih el-Huzzî, Müessesetü'r-Risâle, (Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem), Medine 1997.
- el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf Ebu Hayyân, *Tefsîr-u Bahri'l-Muhit*, dirâse ve tahkik: Adil Ahmed Abdî'l-Mevcûd ve diğeri, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- el-Fenârî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Hamze, *Aynu'l-A'yân*, Rifat Bek Matbaası, Dâru's-Saâde 1325.
- Furat, Ayşe Zişan, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu 'Ulûmî'd-Dîn*, Endonezya ts.
- Gülle, Sıtkı, *Şemseddîn Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
- el-Hârîzî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Hârîzî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, thk.: Nuhâ en-Neccâr, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1993.
- Haydar, Hâzım Said, *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burhân ve'l-İtkân*, Dâru'z-Zamân, Medine 2006.
- İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, yy., ts.
- İbn Hallikân, Muhammed İbn Ebî Bekr, *Vefâyâtü'l-A'yân*, thk.: İhsân Abbas, Dâru's-Sâdir, Beyrut ts.
- el-Kâfiyecî, Ebû Abdillêh Muhammed b. Süleymân, *Kitâbu't-Tefsîr fî Kavâ'idî 'İlmi't-Tefsîr*, terc. ve nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1989.
- el-Kannûcî/el-Kinnevcî, Sıddîk b. Hasen, *Ebcedu'l-'Ulûm*, yayına haz.: Abdu'l-Cebbâr Rizkâr, Di-meşk 1978.
- Kara, İsmail, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Divân Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, Bilim ve Sanat Vakfı Yay., c. 15, sayı: 28, İstanbul 2010.
- Karagöz, Mustafa, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname*, c. 5, sayı: 2004/2, Kayseri 2004.
- Kâtib Çelebî, Hacı Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, MEB. Yay., İstanbul 1971.
- Kesler, Fatih, *Irak Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- , *Medine Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2003.
- Kutluer, İlhan, "Hârîzmî Muhammed b. Ahmed", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 16, İstanbul 1997.
- , "Kâtib Çelebî ve Bilimler: Keşfu'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", *Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 18, İstanbul 2000.
- , "Miftâhu's-Saâde", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yay., c. 30, İstanbul 2005.
- Makdisi, George, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2007.
- Maşalı, Mehmet Emin, "Tefsirde Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü'l-Müneyyir Örneği", *Marife Dergisi (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı)*, yıl: 5, sayı: 3, Konya 2005.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlât'ül-Kur'ân'dan Tercüme*, trc. Bekir Topaloğlu, Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 2003.
- Mertoğlu, Mehmet Suat Mertoğlu, "Süyüti" (Kur'an İlimleri Kısmı), *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 38, İstanbul 2010.
- Molla, Kemal Faruk, "Mehmed Şah Fenârî'nin Enmüzecü'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılarda İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, c. 1, sayı: 18, İstanbul 2005.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler*, Süleymaniye Vakfı Yay., İstanbul 2002.

- Muhammed b. Bekr b. İbrâhîm, *'Ilmu Tabâkâtü'l-Müfessirîn Neşetuhû ve Tedavvuruhû*, Dâru't-Tarafeyn, Medîne 2011.
- Öztürk, Mustafa, "Klasik Sünni Tefsir Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme", *Marife Dergisi (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı)*, yıl:5, sayı: 3, Konya 2005.
- , "Zerkeş'î'nin Kaynakları el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir Araştırma", *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2005.
- Pazarbaşı, Erdoğan, "Miftâhu's-Seâde'de Kur'an İlimleri", *Taşköprülü Zâde Ahmed Efendi (1495-1561)*, edit.: Ahmet Hulûsi Köker, Kayseri 1992.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebî Bekr el-Mer'aşî, *Tert'ibü'l-Ulûm*, çev. Zekeriya Pak, M. Akif Özdoğan, Ukde Yay., Kahramanmaraş 2009.
- es-Suyûtî, Celâlu'd-Dîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- Şeyh İbrahim Hakkî, Muhammed Safâ, *'Ulûmu'l-Kur'ân min hilâli Mukaddimâtu't-Tefâsîr*, Muessee-tu'r-Risâle, Beyrut 2004.
- Taşköprüzâde, 'İsâmu'd-dîn Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafâ, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-U'smâniyye*, thk.: Ahmet Suphi Furat, İ.Ü. edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1985.
- , Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdû'âti'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Taşköprüzâde, *Mevzûâtu'l-'Ulûm*, terc. Kemâluddîn Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1313.
- Taşköprülüzade, *Mevzûâtu'l-'Ulûm*, Sadeleştiren: Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Temizkan, Abdullah, *Râğıb el-İsfahânî'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Uğur, Ali, *Taşköprü-Zade Ahmed İsam ed-Dîn Ebu'l-Hayr Efendi Hayatı, Şahsiyeti ve İlmi Görüşleri*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum 1980.
- ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebet-ü Vehbe, Kâhire ts.
- ez-Zerkeşî, Bedru'd-Dîn Muhammed b. Abdillêh, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.